

ПАМ'ЯТКИ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

В. О. ГОРБИК (Київ), Г. Г. ДЕНИСЕНКО (Київ)

ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ І ЗБЕРЕЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ В УКРАЇНІ

Тривалим і складним був шлях українського народу до незалежності. Становлення України як незалежної держави накладає на неї відповідальність за долю самобутніх історичних реліквій різних часів і народів, що знаходяться на її території і є невід'ємною частиною світової культурної скарбниці. Від збереження пам'яток різних епох і періодів залежить повнота й об'єктивність висвітлення історії. Ставлення до пам'яток — показник цивілізованості суспільства, розуміння глибинних тенденцій у розвитку культури.

Пам'ятки історії та культури — значний і своєрідний пласт культурної спадщини, літопис життя народів, свідчення їх самобутнього розвитку. Втілюючи в собі досвід, життєві та естетичні ідеали різних поколінь, вони являють собою справжню енциклопедію пізнання минулого і сучасного. За загальною кількістю пам'яток, наявністю шедеврів культури Україну без перебільшення можна віднести до країн з багатою історико-культурною спадщиною. Згідно із Законом “Про охорону культурної спадщини” (2000 р.), до останньої належать нерухомі пам'ятки — розташовані просто неба матеріальні об'єкти і локалізовані території, що є реальними свідками історичних подій та явищ. Рухомі пам'ятки історії та культури — писемні й речові — зберігаються в архівах, бібліотеках і музеях. Їх охорона та збереження регулюються відповідно Законодавством про музейну й архівну справу.

У фондах 550 загальнодержавних, республіканських та місцевих музеїв зберігається понад 8 млн рухомих пам'яток усіх видів і типів¹. В Україні 1399 населених пунктів та понад 8 тис. сіл, 1020 парків становлять історико-архітектурну й культурну цінність², налічується близько 150 тис. пам'яток археології, історії, архітектури і містобудування, монументального мистецтва³. Багато з них мають загальнодержавне значення, найбільш видатні — собор св. Софії і ансамбль будівель Києво-Печерської лаври, включені до Списку всесвітньої культурної спадщини ЮНЕСКО. В грудні 1998 р. до цього Списку внесено історичний архітектурно-містобудівний комплекс центральної частини Львова разом з горою Високий Замок і ансамблем собору св. Юра загальною площею 120 га⁴. Кандидатом на включення до реєстру пам'яток всесвітнього значення є видатні пам'ятки Кам'янця-Подільського, постає питання про віднесення до цієї категорії і пам'яток Херсонесу Таврійського у м. Севастополь⁵.

Охорона і збереження пам'яток в Україні має давні традиції. З часів Київської Русі відомі зібрання історичних реліквій, рукописних книг, картин, видатні архітектурні споруди. Значний внесок у дослідження і збереження київських старожитностей здійснив визначний церковний і культурний діяч, київський митрополит Петро Могила. З ініціативи митрополита у 1630-х рр. проводилися роботи по відновленню стародавніх будівель. У

той час архітектор О. Манчіні, який перебував на службі в київського митрополита, відбудував Софійський собор. Переважно власним коштом митрополита було здійснено роботи по відбудові церкви Спаса на Берестові, Василівської (Трьохсвятительська), Михайлівської церкви Видубицького монастиря, Успенського собору Києво-Печерської лаври. В 1635 р. на руїнах Десятинної церкви були проведені перші в Україні археологічні розкопки, під час яких був знайдений саркофаг київського князя Володимира⁶. На місці одного уцілілого бокового вівтаря Десятинної церкви у XVII ст. було зведено дерев'яну церкву на честь св. Миколая. На повну відбудову древнього храму митрополит заповів тисячу золотих. Дослідження Десятинної церкви було продовжено лише в 1828 р., коли, за дорученням митрополита Євгенія Болховітінова, археолог К. Лохвицький провів археологічні розкопки древнього фундаменту. Новий Десятинний Успення Богородиці Миколаївський храм був урочисто освячений 15 липня 1842 р.⁷ Перед смертю Петро Могила підписав документ, в якому заповідав поховати його в Успенському соборі Києво-Печерської лаври: “І все моє майно, що дісталось від батьків, і все, що буде діставатися від прибутків, одержаних з доручених мені святих місць, з маєтків, для цього призначених, віддавати частково на відновлення зруйнованих храмів Божих, від яких залишилися жалюгідні руйновища...”⁸.

Багато зробив для розвитку української культури, у тому числі для збереження й відбудови пам'яток Київської Русі гетьман України І. Мазепа. Протягом 1687—1706 рр. за участю гетьмана або ж його коштом в Україні було побудовано або реставровано не менше 20 величних споруд⁹. Незважаючи на те, що під час реставраційних робіт порушувалися первісні стилістичні особливості архітектурних пам'яток, завдяки проведенню заходів були збережені для нащадків визначні пам'ятки — Софійський собор, Видубицький, Кирилівський, Михайлівський Золотоверхий монастирі, а також головний храм Києво-Печерської лаври — церква Успення Богородиці. Навколо Верхньої лаври було зведено кам'яний оборонний мур довжиною понад 1 км, з баштами і брамами, церкву Всіх Святих над Економськими воротами лаври, Микільський військовий собор у Києві, Вознесеньку соборну церкву в Переяславі¹⁰.

Вагомою була роль у збереженні й відбудові національних святинь київського митрополита Р. Заборовського. Завдяки його діяльності у 30—40-ві рр. XVIII ст. було здійснено реконструкцію старого академічного корпусу Києво-Могилянської академії на території Братського Богоявленського монастиря, відновлено дзвіницю, будинок митрополита, мури на території Софійського монастиря. На замовлення Р. Заборовського і гетьмана Д. Апостола була збудована Преображенська церква в с. Великі Сорочинці на Полтавщині — одна з найвидатніших пам'яток монументальної мурованої архітектури й українського монументального мистецтва XVIII ст., в якій знаходився родинний склеп гетьмана Д. Апостола¹¹.

Початок наукового вивчення пам'яток Києва пов'язаний з діяльністю археолога та історика М. Берлінського наприкінці XVIII — на початку XIX ст. Користуючись великим колом писемних джерел, археологічними знахідками, він першим зробив спробу систематичного викладу історії міста з характеристикою його пам'яток. М. Берлінський писав: “В сочинении моем больше старался я удовлетворить здешней публике и любителям российских древностей”¹².

Завдяки подвижницькій діяльності наукових та культурних діячів, місцевих аматорів почалося вивчення пам'яток Південної України, Кримського півострова. Унікальні пам'ятки Херсонеса, Ольвії, Неаполя Скіф-

ського, Феодосії, Балаклави, Бахчисарая, Одеси привертала увагу вчених, меценатів, усіх, хто цікавився історією. Та водночас йшло масове знищення стародавніх фортець і укріплень, розкрадання й пограбування пам'яток, що змусило уряд виступити на їх захист. 4 липня 1822 р. було видано “Положення Комітету Міністрів про збереження пам'яток старовини в Криму”, згідно з яким вперше було проведене наукове обстеження пам'яток, складено їх реєстр і визначено фізичний стан та обсяги необхідних реставраційних робіт¹³.

В 1826 р. російський уряд видав указ “Про подання відомостей про залишки стародавніх споруд у містах і заборону їх руйнування”, який зобов'язував місцеві органи влади проводити збір матеріалів про стародавні пам'ятки Півдня. Саме завдяки подвижницькій діяльності наукової і культурної громадськості стало можливим проведення досліджень і охорони пам'яток перших державних утворень на теренах України — античних міст-держав Ольвії, Херсонеса, Тіри, Боспорського царства, організація музеїв в Одесі (1825 р.) і Керчі (1826 р.)¹⁴.

Наукова систематизація пам'яток починається в першій половині XIX ст., коли розгорнули свою дослідницьку діяльність наукові товариства, комісії, гуртки, що об'єднували вчених і краєзнавців-аматорів. Члени товариств проводили археологічні розкопки, обстеження курганів, печер, могильників, валів, церковних споруд, збирали історичні документи. Першим таким товариством було Одеське товариство історії та старожитностей, створене в 1839 р. Своїм головним завданням воно ставило виявлення, вивчення, опис і збереження пам'яток краю. Велика заслуга Товариства у дослідженні й публікації значної кількості документів з історії Новоросійського краю, проведенні численних експедицій по вивченню пам'яток історії, археології, архітектури, підготовці історико-статистичних нарисів про населені пункти регіону¹⁵.

З відкриттям у Києві в 1834 р. університету св. Володимира певною мірою активізувалася науково-дослідницька діяльність у пам'яткоохоронній сфері на Правобережній Україні. Питання вивчення й збереження пам'яток перебували в полі зору Тимчасового комітету по дослідженню старожитностей, в організації якого взяли активну участь як археологи-аматори, так і професори університету — перший ректор М. Максимович, М. Берлінський, К. Лохвицький та ін. Результатом діяльності створеного в 1835 р. Комітету стало заснування при університеті св. Володимира в 1837 р. Музею старожитностей — одного з перших в Україні археологічних музеїв. Але завдання Тимчасового комітету обмежувалися лише археологічними дослідженнями. І тільки зі створенням у 1843 р. Тимчасової комісії для розгляду давніх актів при Київському, Подільському та Волинському генерал-губернаторі почалося комплексне вивчення й дослідження історико-культурної спадщини — рухомих і нерухомих пам'яток краю. Були розгорнуті широкі археографічні експедиції по збору матеріалів і документів з історії України XIV—XVIII ст., в результаті яких проводилось обстеження монастирських, урядових, поміщицьких, приватних архівів, гродських, земських та магістратських судів¹⁶. Для збереження безцінних документів у 1852 р. було засновано Центральний архів давніх актів, який став основою для підготовки й видання Археографічною комісією впродовж 55 років (1859—1914) 35 томів “Архива Юго-Западной России”. Водночас із дослідженням та збереженням писемних пам'яток Комісія багато уваги приділяла вивченню пам'яток археології, архітектури, історії, мистецтва, етнографії та фольклору¹⁷.

Вагомий внесок у дослідження матеріальної і духовної культури українського народу в другій половині XIX ст. зробив Південно-Західний відділ Російського Географічного товариства, заснований у Києві в 1873 р. “з метою вивчення краю”. Діяльність відділу мала різнобічний характер — від проведення наукових експедицій до підготовки наукових рефератів з економіки, статистики, фольклору, етнографії, історії, опублікованих у “Записках Південно-Західного відділу” і на сторінках газети “Киевский телеграф”, видання популярних брошур українською мовою.

Центром наукових досліджень у Західній Україні було літературне товариство ім. Т. Г. Шевченка, яке з 1892 р. дістало статус Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка. На сторінках наукових збірників і періодичних видань вміщувався цінний документальний матеріал з історії України, археології, етнографії, висвітлювались різнобічні питання охорони пам'яток. При Товаристві були створені бібліотека й музей, в якому зберігалися пам'ятки краю ¹⁸.

Ініціаторами важливих заходів, спрямованих на вивчення й збереження пам'яток, виступали наукові товариства, які діяли у великих містах і регіональних центрах. Пам'яткоохоронним питанням приділяло увагу історичне товариство Нестора-Літописця, створене в 1873 р. при університеті св. Володимира. Водночас з вивченням писемних пам'яток, згідно зі Статутом, пріоритетним напрямом у діяльності Товариства було проведення археологічних досліджень у Волинській і Подільській губерніях, вивчення пам'яток старовини у Києві та його околицях. На жаль, такі дослідження в Києві мали епізодичний характер і були пов'язані головним чином із забудовою міста ¹⁹. Члени Товариства, зокрема професор Ю. Кулаковський, брали участь у дослідженні пам'яток Кримського півострова. Праця Ю. Кулаковського “Прошлое Тавриды” — перший в історіографії історичний нарис про пам'ятки античних міст-держав Північного Причорномор'я з часу їх заснування греками і до пізнього середньовіччя ²⁰. На шпальтах видання “Чтения в историческом обществе Нестора-Летописца” публікувалися звіти про наукові експедиції, археологічні розкопки, статті, документальні матеріали.

Завдяки ініціативі членів вищеназваного товариства Нестора-Літописця в 1910 р. розпочало свою діяльність Київське товариство охорони пам'яток старовини і мистецтва, в 1913 р. — його Уманський філіал. Якщо товариство Нестора-Літописця головним чином займалося дослідженням писемних пам'яток, то новоутворена інституція своє завдання вбачала в дослідженні й збереженні пам'яток старовини та мистецтва на території, що входила до складу Київської Русі IX—XIII ст. При Товаристві діяла також комісія по охороні писемних пам'яток, але головним напрямом роботи було проведення археологічних розкопок, обстеження пам'яток археології та архітектури, їх фіксація та опис ²¹.

Члени Товариства, серед яких були викладачі університету св. Володимира, Київської Духовної академії, проводили обстеження й надавали консультації щодо збереження замку в Меджибожі, дзвіниці й замку в Острозі, замку Чарторийських у Ковелі, бернардинського костюлу в м. Луцьк, збирали відомості про пам'ятки архітектури в Проскурівському повіті на Поділлі, проводили археологічні розкопки в Чорнобилі і Коростені, Звіринських і Китаєвських печерах, досліджували фрески й мозаїки Софійського собору, вели нагляд за реставрацією Золотих воріт, Ірининської церкви, фонтана Самсона, брами Заборовського та інших пам'яток Києва ²².

Поряд з практичними заходами щодо дослідження й збереження всіх видів пам'яток члени Товариства приділяли увагу розробці теоретичних

питань. Протягом 1910—1912 рр. на засіданнях не вшухали дискусії стосовно визначення терміна “пам'ятка старовини”. В остаточному варіанті було підтримано концепцію І. Каманіна, який запропонував вважати “пам'яткою старовини” все старовинне. На підтвердження своєї думки вчений навів приклад: “Якщо існує відома школа живопису, яка через 20—30 років поступиться іншій, то її твори вже є пам'ятками старовини, також будинки 30—40-х рр. XIX ст., що за своїми планувальними характеристиками відрізняються від сучасних будівель, теж слід вважати пам'ятками старовини”²³.

Серед інших наукових товариств не було єдиного підходу до визначення цього поняття, що створювало певні труднощі в охороні пам'яток. Розбіжностей не було лише у поділі їх за видами: на археологічні, архітектурні, мистецькі і письмові (архівні). Поняття про пам'ятки історії з'явилося лише в проекті Закону “Про охорону пам'яток старовини і мистецтва” 1918 р.²⁴

У другій половині XIX — на початку XX ст. у багатьох регіонах України були створені краєзнавчі осередки, які силами місцевих дослідників проводили вивчення природи, господарства, історії, етнографії, культури, пам'яток минулого. 1900 р. у губернському м. Житомирі почало діяти одне з перших регіональних товариств на Правобережній Україні — Товариство дослідників Волині, яке “охоплювало як природньо-історичне, так і археологічне, й етнографічне вивчення Волині”²⁵. Провідними осередками в Наддніпрянській Україні були Чернігівська губернська вчена архівна комісія, Ніжинське історико-філологічне товариство (1894—1919) при Історико-філологічному інституті, члени яких займалися дослідженням археології, етнографії, історії, збиранням та збереженням документальних пам'яток²⁶.

Харківське історико-філологічне товариство при університеті, що виникло в 1876 р., поряд з науковими розробками загального характеру приділяло багато уваги вивченню місцевого краю і Південної Росії, дослідженню пам'яток археології, етнографії, історичних документів, пам'яток книжкової й народної словесності²⁷. Провідну роль у дослідженні та збереженні пам'яток відігравали Подільське єпархіальне історико-археологічне товариство (1865—1921), Полтавський церковний історико-археологічний комітет (1906—1920), Церковно-історичне та археологічне товариство при Київській Духовній академії (1872—1919)²⁸.

В 1830-х роках у Російській імперії були створені губернські й обласні статистичні комітети, які відіграли важливу роль у зборі, вивченні, охороні рухомих пам'яток. Важливим напрямом діяльності комітетів стали збір і вивчення пам'яток прикладного мистецтва та народних промислів.

Особливу увагу приділяли пам'яткоохоронній справі вчені архівні комісії, діяльність яких припадає на кінець XIX — початок XX ст. Члени комісій досліджували місцеві архіви, впорядковували архівні справи, складали реєстри, публікували найцікавіші матеріали. Значну увагу архівні комісії приділяли і нерухомих пам'яткам, створенню власних музейних збірань. Активно археологічні дослідження проводили Таврійська, Полтавська, Херсонська, Чернігівська архівні комісії. Лише завдяки втручання Таврійської архівної комісії в 1896 р. припинилося остаточне знищення скіфського городища Неаполь біля Сімферополя, решток Перекопської фортеці, печерного міста Мангуп, інших пам'яток Криму²⁹.

Однією з головних наукових інституцій у Центральній Україні було Українське наукове товариство, створене в 1908 р. Писемні пам'ятки перебували в полі зору історичної секції Товариства, до якої входили комісії, що займалися дослідженням і підготовкою до видання джерел з історії України, складанням реєстрів та описом архівних збірок.

Активну роботу в пам'яткоохоронній сфері проводила секція мистецтва, створена 29 серпня 1918 р. Серед головних завдань, які ставили перед собою її фундатори, було ґрунтовне наукове дослідження пам'яток, після чого — проведення ремонтно-реставраційних робіт. Саме така концепція була запропонована членам Софійського комітету, який був організований восени 1918 р. з метою реставрації пам'ятки XI ст. — собору св. Софії у Києві. Однією з форм діяльності Товариства була підготовка наукових збірок, проведення публічних лекцій, екскурсій для ознайомлення широкого загалу з історичним минулим, культурною спадщиною українського народу³⁰.

Окрім наукових товариств, значний внесок у виявлення, вивчення, збереження як нерухомих, так і рухомих пам'яток зробили місцеві музейні заклади, Московський і Санкт-Петербурзький археологічні інститути, археологічні з'їзди, що проводилися з ініціативи Московського археологічного товариства. Так, на XI археологічному з'їзді, що проходив 1899 р. в Києві, професор О. І. Маркевич у своїй доповіді “Про збереження старовинних пам'яток” запропонував збір даних про старожитності, які нагально потребували охорони й нагляду за ними з боку різних наукових товариств та місцевих органів влади³¹. Значними були наслідки XII археологічного з'їзду, що відбувся 1902 р. в Харкові. Під час підготовчої роботи були зібрані й ретельно описані пам'ятки українського народного побуту, церковні старожитності, досліджені місцеві зібрання стародруків, складено археологічну карту Харківської губернії³². Значним стимулом для розвитку пам'яткоохоронних студій стало проведення 1908 р. в Чернігові XIV археологічного з'їзду, приуроченого до 1000-літнього ювілею першої літописної згадки про місто³³. Підготовка й проведення 15 з'їздів, з яких 6 відбулися в Україні, стали могутнім чинником поширення історичних знань, пробудження інтересу до місцевої історії, широкомасштабних досліджень, реєстрації, систематизації та збереження пам'яток старовини і мистецтва.

В умовах Першої світової війни діяльність громадських інституцій по дослідженню нерухомих пам'яток значно послабилась, їх увага була зосереджена на вивченні й дослідженні документів, а також популяризації історичного минулого серед широкого загалу.

Суттєві зміни в пам'яткоохоронній сфері відбулися в роки Української революції, коли була започаткована державна система охорони пам'яток, закладені підвалини національних державних пам'яткоохоронних органів. Восени 1917 р. в структурі Генерального секретарства народної освіти Української Центральної Ради було створено відділ охорони пам'яток старовини і музеїв — перший державний орган з чітко визначеними адміністративними повноваженнями, розроблено відомим археологом і музеєзнавцем М. Біляшівським проект Закону “Про охорону пам'яток старовини і мистецтва”. Після припинення діяльності Центрального комітету охорони пам'яток старовини і мистецтва України, що функціонував у квітні—травні 1917 р., новостворений відділ став центром пам'яткоохоронних зусиль громадських об'єднань, діячів науки і культури.

За Гетьманату відділ охорони пам'яток старовини і мистецтва продовжував працювати в іншій державній структурі — Головному управлінні мистецтва і національної культури, який було створено 21 червня 1918 р.³⁴ Управління як самостійне відомство мало можливість не лише розробляти програму розвитку культури, заходи по охороні й збереженню пам'яток, але й оперативно впливати на хід їх реалізації. До Головного управління мистецтва і національної культури входили шість відділів, у тому числі охорони пам'яток старовини і мистецтва, пластичних мистецтв, худож-

ньо-промисловий і архівно-бібліотечний, в компетенції яких були питання, пов'язані з охороною всього комплексу рухомих і нерухомих пам'яток. Зумівши зберегти й організувати навколо себе фахівців — пам'яткоохоронців, відділ охорони пам'яток старовини і мистецтва на чолі з визначним науковим і культурним діячем, першим директором Київського міського музею М. Біляшівським тісно співпрацював з громадськими організаціями, втілюючи в життя плани по охороні історико-культурної спадщини³⁵. Особливо активно за Гетьманату здійснювалося вивчення пам'яток культового призначення. Відділ був вищим науковим і адміністративним органом з питань ремонту, перебудови, знесення культових споруд. Він мав право видачі відповідних дозволів місцевим органам влади, релігійним громадам на проведення археологічних розкопок, ремонтно-реставраційних робіт³⁶. З 18 липня 1918 р. співробітники відділу за підтримки Міністерства віросповідань організували наукову реєстрацію речей старовини і мистецтва у київських церквах і монастирях. Протягом літа—осені 1918 р. було обстежено 18 храмів на Подолі, в яких були виявлені цінні художні та історичні реліквії, пов'язані з іменами П. Могили, гетьманів П. Сагайдачного, І. Скоропадського (частина з них була передана до Київського міського музею)³⁷.

Охорону пам'яток історії та культури України намагалася забезпечити Директорія. Складні внутрішні та зовнішні обставини, за яких довелося працювати Раді Народних Міністрів УНР доби Директорії, визначили слабкість її як центральних, так і місцевих органів влади. Припинення діяльності відділу охорони пам'яток старовини і мистецтва, а також те, що урядом УНР не був розглянутий законопроект “Про охорону пам'яток старовини і мистецтва”, не могло не позначитися на загальному стані охорони історико-культурної спадщини³⁸.

Проте, оцінюючи розвиток і тенденції пам'яткоохоронної справи за доби Української Центральної Ради, Гетьманату і Директорії, необхідно визнати, що вона була невід'ємною частиною загального державотворчого процесу українського народу. В нерозривному зв'язку із завданнями державного і культурного будівництва вирішувалися питання охорони й збереження національного надбання. В той період проводилась інтенсивна робота по розробці теоретичних підвалин пам'яткознавства, законодавчих засад у галузі охорони й збереження пам'яток історії та культури. Проект Закону “Про охорону пам'яток старовини і мистецтва” (1918 р.), який обговорювався, але так і не був прийнятий у той час, мав непересічне значення для подальшого законотворчого процесу.

У 1919—1921 рр. координаційним центром в організації досліджень історико-культурної спадщини в Україні став Всеукраїнський комітет охорони пам'яток мистецтва і старовини, створений при Народному комісаріаті освіти УСРР на правах окремого відділу. В різний час у його роботі брали участь Д. Багалій, М. Біляшівський, С. Гіляров, Ф. Ернст, Г. Луконський, М. Макаренко, В. Модзалевський, Н. Полонська, Ф. Шміт та інші діячі науки і культури. Певний час функції головної державної установи у справах охорони пам'яток історії та культури виконував Всеукраїнський археологічний комітет, який розпочав діяльність як Археологічна комісія, створена 1921 р. на загальних зборах Всеукраїнської академії наук³⁹. Значний внесок у дослідження пам'яток історії та культури зробили інші підрозділи ВУАН, численні наукові товариства, Комісія краєзнавства, згодом перетворена в Український комітет краєзнавства, які здійснювали спільні спроби по збереженню архітектурної та історичної спадщини України. У середині 1920-х рр. в Україні розгорнулася велика робота по вияв-

ленню, реставрації та дослідженню пам'яток, почала впроваджуватися охоронна документація на нерухомі пам'ятки. Всі пам'ятки було внесено до державного реєстру і класифіковано як пам'ятки загальнодержавного або місцевого значення. Загальна кількість зареєстрованих об'єктів історико-культурної спадщини на кінець 20-х — початок 30-х рр. зросла від 1300 до 3000 одиниць, у тому числі 562 були визначені як пам'ятки державного значення⁴⁰. В 1926 р. передова інтелігенція, краєзнавці об'єдналися навколо створеного того ж року Українського комітету охорони пам'яток культури, що став координуючим пам'яткоохоронним центром.

Поряд із становленням пам'яткоохоронної роботи і досить активною діяльністю громадськості з перших років існування радянської влади намітилася тенденція до нищення національної історико-культурної спадщини. Під загрозою в першу чергу опинилися пам'ятки культової архітектури. Під час проведення “антирелігійних кампаній” нищилися твори видатних зодчих, народних майстрів. Протягом року (жовтень 1929 — жовтень 1930 рр.) в Україні було закрито 533 культові споруди⁴¹.

За тоталітарної системи в долі національної культурної спадщини було чимало трагічних сторінок, хоч її охорона в правовому відношенні декларувалася позитивно. Під виглядом реконструкції Києва, незважаючи на протести наукової громадськості, було зруйновано велику кількість старовинних пам'яток часів Київської Русі, доби середньовіччя, монументи і пам'ятні знаки на честь українських наукових і культурних діячів. Серед них Михайлівський Золотоверхий, Межигірський монастирі, церква Успіння Богородиці Пирогощі, Богоявленська церква Братського монастиря на Подолі, Микільський військовий собор, пам'ятники княгині Ользі, В. Кочубею та І. Іскрі, багато інших пам'яток, були репресовані провідні діячі пам'яткоохоронного руху⁴².

Для того щоб змінити ситуацію на краще, під тиском громадськості 31 серпня 1940 р. була прийнята постанова РНК УРСР “Про організацію Комітету охорони та збереження історико-культурних, архітектурних і археологічних пам'ятників УРСР”, до складу якого увійшли такі провідні діячі української науки і культури, як М. Бажан, О. Богомолець, О. Довженко, А. Кримський, Ф. Кричевський, П. Тичина⁴³. Але розгорнути свою діяльність Комітет не встиг, війна поставила нові завдання в охороні національної спадщини.

⁴⁰ Музеї України. Довідник. — К., 1999. — С. 3.

⁴¹ Звід пам'яток історії та культури України. Київ. — Кн. 1. — Ч. 1. — К., 1999. — С. IX, XXII.

⁴² Т р о н ь к о П. Т. Історичне краєзнавство: крок у нове тисячоліття (Досвід, проблеми і перспективи). — К., 2000. — С. 105.

⁴³ Б е в з М. Львів — у списку всесвітньої культурної спадщини // Пам'ятки України. Історія та культура. — 2001. — № 1—2. — С. 3.

⁴⁴ Ф е н ц у р В. Національний історико-архітектурний заповідник “Кам'янець”: Сучасне і майбутнє // Пам'ятки України. Історія та культура. — 2000. — № 3—4. — С. 10.

⁴⁵ Енциклопедія українознавства. — Т. 5. — Львів, 1996. — С. 1632; Звід пам'яток історії та культури України. Київ. — Кн. 1. — Ч. 1. — К., 1999. — С. 87, 116.

⁴⁶ А н и с и м о в А. Скорбное бесчувствие. На добрую память о Киеве, или грустные прогулки по городу, которого нет. — К., 1992. — С. 74.

⁴⁷ Б і л о д і д О. Загадка Петра Могили // Київська старовина. — 1993. — № 3. — С. 56—69.

⁴⁸ С і ч и н с ь к и й В. Зиждатель храмів і скарбів духовних // Пам'ятки України. — 1991. — № 6. — С. 22—23.

⁴⁹ К о с т о м а р о в Н. И. Мазепа. — М., 1992. — С. 110; Третьак К. Київ. Путівник по зруйнованому місту. — К., 1998. — С. 43.

- ¹¹ Центральний державний архів вищих органів влади та державного управління України (далі — ЦДАВО України). — Ф. 2201, оп. 1, спр. 1202, арк. 7, 8 зв.
- ¹² Б е р л и н с ь к и й М. Ф. Історія міста Києва. — К., 1991. — С. 23.
- ¹³ Історико-культурна спадщина України (XIX ст. — поч. XX ст.) // Збірник документів і матеріалів / Автор-упорядник Т. Ф. Григор'єва. — К., 1995. — С. 29—31, 44.
- ¹⁴ Охорона, використання та пропаганда пам'яток історії та культури в Українській РСР // Збірник методичних матеріалів у шести частинах. — Ч. 5: Вивчення, охорона і спорудження пам'яток історії та культури в Криму, як один з напрямків краєзнавчих досліджень. — К., 1989. — С. 36.
- ¹⁵ Там само. — С. 38—39.
- ¹⁶ Ш е в ч е н к о Л. Краєзнавча діяльність Тимчасової комісії для розгляду давніх актів у другій половині XIX ст. // Краєзнавство. — 2000. — № 1—2. — С. 20, 22.
- ¹⁷ Там само. — С. 25.
- ¹⁸ З а р е м б а С. Українське товариство охорони пам'яток історії та культури. Історичний нарис. — К., 1998. — С. 10.
- ¹⁹ Д а ш к е в и ч Н. П. Общий очерк основания и деятельности Исторического общества Нестора-летописца за истекшие 25 лет его существования // Чтения Исторического Общества Нестора-летописца. — К., 1899. — Кн. 13. — С. 3.
- ²⁰ Г р у ш е в о й Ю. А. Ю. А. Кулаковский (1855—1919) и его “История Византии” // Ю. А. Кулаковский. История Византии. — СПб., 1998. — С. 437.
- ²¹ Деятельность Киевского общества охраны памятников старины и искусства. — К., 1912. — С. 6.
- ²² Г р и г о р ' є в а Т., Д е н и с е н к о Г. З історії збереження історико-культурної спадщини України: діяльність Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва // Наукові записки. — Т. 3. Історія. — К., 1998. — С. 118.
- ²³ Там само. — С. 119.
- ²⁴ Шлях. — 1918. — Ч. 1. — С. 50.
- ²⁵ К о с т р и ц я М. Товариство дослідників Волині крізь призму XX століття // Краєзнавство. — 2000. — № 1—2. — С. 27.
- ²⁶ К о в а л е н к о О. Головні етапи розвитку історичного краєзнавства на Чернігово-Сіверщині // Краєзнавство. — 2000. — № 1—2. — С. 42.
- ²⁷ З а р е м б а С. Назв. праця. — С. 11.
- ²⁸ Б а г а л е й Д. И., М и л л е р Д. П. История города Харькова за 250 лет его существования (1655—1905). Историческая монография. В двух томах. — Т. 2. XIX — начало XX века. Репринтное изд. — Харьков, 1993. — С. 631—632.
- ²⁹ С и м о н е н к о І. М. Вчені архівні комісії України: надбання та досвід // Праці Центру пам'яткознавства. — Вип. 3. — К., 2001. — С. 25.
- ³⁰ Інститут Рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського НАН України (далі — ІР НБУВ). — Ф. X, спр. 31633, арк. 28—28 зв.; О н о п р і є н к о В., Р е н т О., Щ е р б а н ь Т. Українське наукове товариство 1907—1921. — К., 1998. — С. 103.
- ³¹ Ю р е н к о С. П. XI Археологічний з'їзд та його значення у вивченні і збереженні археологічної спадщини України (до 100-річного ювілею) // Історія України. Мало-відомі імена, події, факти (Збірник статей). — Вип. 8. — К., 1999. — С. 67.
- ³² С о с н о в с ь к а Т. О. Діяльність П. С. Уварової по вивченню старожитностей Слобожанщини // VIII Всеукраїнська наукова конференція “Історичне краєзнавство і культура” (наукові доповіді та повідомлення). — Ч. 2. — Харків, 1997. — С. 320.
- ³³ К о в а л е н к о О. Головні етапи розвитку історичного краєзнавства на Чернігово-Сіверщині // Краєзнавство. — 2000. — № 1—2. — С. 42.
- ³⁴ Д о р о ш е н к о Д. Історія України. 1917—1923 рр. — Т. 2: Українська Гетьманська Держава 1918 року. — Ужгород, 1930. — С. 365.
- ³⁵ Д е н и с е н к о О. А. Основні напрямки державної політики з охорони історико-культурної спадщини за доби Гетьманату (1918 р.) // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. — Вип. 47. — К., 2000. — С. 75.
- ³⁶ ЦДАВО України. — Ф. 2201, оп. 3, спр. 9, арк. 9 зв.
- ³⁷ Там само, оп. 1, спр. 1201, арк. 10 зв.
- ³⁸ Н е с т у л я О. Біля витоків державної системи охорони пам'яток культури в Україні (доба Центральної Ради, Гетьманщини, Директорії). — Київ—Полтава, 1994. — С. 209.
- ³⁹ Історичне краєзнавство в Українській РСР. — К., 1989. — С. 174.
- ⁴⁰ Історико-культурна спадщина України: проблеми дослідження та збереження. — К., 1998. — С. 33.
- ⁴¹ Там само. — С. 34.
- ⁴² Т р о н ь к о П. Т. Назв. праця. — С. 106.
- ⁴³ Історичне краєзнавство в Українській РСР. — К., 1989. — С. 175.

(Далі буде)